

Г. Ш. ЕЛЕУКЕНОВА

ҚАЗІРГІ ӘДЕБИ СЫН ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Елбасы Н. Назарбаев «Мәдени мұра» («Егемен Қазақстан» 29.11.2003) бағдарламасында «Ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, келер ұрпаққа аманаттау мақсат» екендігіне ерекше мән қоюмен қатар, тағы бірде: «Алдағы міндет ұлт мәдениетінің ұлы тұлғасын кезеңдік бұрылыстарында тарих сахнасына «шығара» білу де болса керек. Мұндайда әрі кең, әрі жүрдек «бүгінгі күннің даңғылынан» жүру үшін байырғы тәсіл жарамсыз болмақ. «Былайша айтқанда, өткенге мойын бұрамын деп болашағынан айырылып қалуың кәдік» — деп ұлттық интеллигенция алдында айқын мақсат, ортақ міндет қойған болатын. Бұл міндетті орындауда көп күш жұмсалды.

Әдеби сын — творчестволық, ерекше қоғамдық-мәдени құбылыс. Тарихи тұрғыдан қарағанда дүниеге өте кеш келді. Фольклорлық мәтіндердің авторы беймәлім. Көне түрік шығармалардың авторы белгілі болса да, өзіндік қолтаңбалары айқындалған емес.

Әдеби сын табиғатына байланысты автор өз есімін ашық жазбай, бүркеншек ат қолданып жазғанда да, оның пікірі тұлғасынан тыс, объективтік ақпарат рупоры болып танылмайды. Өйткені ол жеке адамның санасынан, ой-сезімінен өткен құндылықтардың таратушысы. Сондықтан сыншының жасаған түйіндері ақын-жаратушының көзқарасы мен пікірінен гөрі оқырман пікіріне жақын. Бірақ жалпы оқырман пікірі мен кәсіби сыншы пікірінде елеулі айырмашылық бар. Жеке оқырманның шығармаға деген көзқарасы тек өзіне ғана мәлім, ал кәсіби сыншының ой-тұжырымдары көпшілік қауымына арналғандығынан әлеуметтік сипат қоғамдық-мәдениеттік әрекет түрінде қабылданады. Авторлық «мен» — тарихи қозғалысты құбылыс. Сыншының жеке пікірі үстіне, жалпы шығармашылық жайында, қаламгердің мәдени даму-дағы ролі хақында пікір қозғайды. Сын — әде-

биет пен қоғам қарым-қатынасы жайында, оның философиялық-эстетикалық деңгейінен хабар беретін категория.

Осы жоғарыда аталатын сыни сипаттары ғалым-сыншы С. Дәуітовтің «Өлең төрі» атты («Жұлдыз», 2008, № 8) мақаласынан аңғарылады. «Біз тәуелсіздік алған кезінен бастап өткен тарихымызға дендеп кіріп, ғалымдарымыз зерттеп, жазушыларымыз жазып, ақындарымыз да жырлай бастады. Бұл тұрғыдан алғанда бұрын аты айтылса, заты айтылмайтын, тереңдеп зерттелмеген қаншама тұлғалар жарыққа шығып жатыр», — дей келе, ол Оразақын Асқар творчествосына талдау жасайды. Ақынның жырынан:

Күлтегін, Тоныкөк — тегіміз,
Ежелгі түрік еліміз.
Алтайдан Алпыға дейін
Созылған байтақ жеріміз¹, —

деп үзінді келтіру арқылы Күлтегін батырдың өмірбаянынан тарихи деректерді алға тартады. Содан кейін «Естеми, Бумын деген кісілер басқарып, бірлігі мықты ел қылған екен» деген деректі келтіріп, осы тарихи мәселені де О. Асқардың жырларынан оқимыз деп ақынның төмендегідей жырларымен мысал келтіреді:

Естеми, Бумын — ер түрік,
Сөз сөйле содан келтіріп.
Білге қаған, Елгеріс
Жеңіске жеткен жең түріп.²

Осылай тарихи мәтін О. Асқар творчествасында өз көркемдік шешімін тауып отырғанына дәлел табады. Сонымен бірге, сыншы өз пікірін толықтыру үшін О. Асқар творчествасы туралы сөз еткен Е. Ысмайылов, Ә. Тәжібаев секілді ақын, зерттеушілердің пікірлерін алға тартып отырады.

Сыншы пайымдауынша, Асқар қазақтың этнопсихологиясына үңіліп, жылқы мен қазақ бір бүтін дүние екеніне иландырады.

¹ Асқар О. Тәуелсіздік тараулары. Алматы: Өнер, 2001. 3-б.

² Сонда. 3-б.

Күйіміз жер дүбірлеткен атқа сай,
Әніміз де «Екі жирен», «Ақбақай»³.

Қымыз болған жай таптырар жаныңды,
Жер бетінде жоқ та шарап, жоқ та шай.
Мінсең — төбе, шапсаң — жебе, желмая,
Сәйгүліксіз уақыт — пығын, тер — зая,
Бақсаң — көлік, қар тепсе де қажымас,
Сойсаң — соғым, қазы-қарта, жал-жая,

Жылқы жайлы үйір-үйір ертегі,
Ел тарихын баяндап сыр шертеді.

Мақала авторы Оразақын поэзиясынан алған әсерін: «Бұл поэманың ішінен алынған үзінділер, сөзінің бәрі тау бұлағындай мөлдіреп тұр, сусындай төгіліп тұр, бейне бір өз-өзінен жазылып қалған дүние секілді» дей келе: «О. Асқардың жаза бастағанына аттай қырық бес жыл болған. Осы уақыт ішінде ақынның ірілі-ұсақты жиырма төрт кітабы жарық көрген» деп жазады. Мақалада ақынның творчестволық лабораториясы да сөз етіледі. Ол өленді көбінше таңертең, күн шықпай жазады екен... Бұл кездегі жазған дүниесі өзіне сәттілігімен ұнайтын көрінеді. Мақала оқырманға көптеген тарихи, көркемдік, өмірбаяндық, әлеуметтік мағлұмат алуға мүмкіндік береді. Азын-аулақ ескертпе ретінде айтатынымыз: мақалада көрсетілген шығармалардың атын айту керек еді. Сол жағы ескертілмеген.

Жоғарыда айтылғандай, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында қазақ әдебиетінің он томдық тарихын басып шығарды. Одан басқа «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 100 томдық «Бабалар сөзі» жинағы қолға алынып, оның қырық томдығы шықты. 60-қа тарта кітабы дайындалуда.

М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері фольклортанушы Т.Әлібеков «Қолжазбаның қоры, мәтінтанудың мәні» («Қазақ әдебиеті» 22.08.2008) атты сұхбатында «Мәдени мұра» бағдарламасының барысында туған кейбір күрделі проблемаларын ортаға салады. Атап айтқанда, әдебиеттану ғылымындағы мәтінтану (текстология) саласы туралы автор: «Мен халық әдебиетінің көне нұсқаларын оқығанда: «Осы өлендер қайдан алынды екен?», «Кім жазып алды екен?», «Басқа нұсқасы бар ма екен?», «Шын мәнінде сол

ақынның шығармасы ма екен?» деген көзқараспен оқимын» деп бұл саланың ерекшеліктеріне тоқталады. Өйткені мұның бәрі ұрпақтан ұрпаққа ауызша жеткен. Мысалы, бір ақынның өлеңі екі адамның аузынан жазылып алынса ол екеуі де түрлі айтқан. Болмаса, шешендік сөздердегі бір тапқыр ойды бірде Төле би айтқан десе, бірде Әйтеке би айтты делінеді. Мысалы, бір жыршы бір жырды айтты делік, оны 10 адам тыңдады, ол он адам үйіне барған соң бұл жырды он түрлі орындайды. Мәтін екпіні, сөздері өзгереді. Осындай мәтіндегі өзгерістердің барлығын зерттейтін, салыстыратын ғылым мәтінтану бізде әлі кенже калпында. Сөйте тұрып маман дайындайтын оқу орындары жоқ. Әдебиет және өнер институтында жинақталған тәжірибеге сүйеніп, текстолог болып қалыптасқан 5–6 адам жұмыс істейді. Бұл, әрине, жеткіліксіз. Сонсоң қолжазба қорының материалдық базасы тым ескі. Тіпті микрофильмдерді оқитын құралдары да жоқ. Мәтінтану мамандарының әлеуметтік жағдайы нашар, жалақысы төмен. Жас маман диссертация қорғағаннан кейін басқа жұмысқа ауысуға мәжбүр. Бұл мәселеге мемлекеттік дәрежеде көңіл бөлінуі тиіс.

2008 жылы елімізде Шәкәрім қажы Құдайбердіұлының туғанына 150 жыл толуы кеңінен аталып өтті. Осы оқиғаға арналған көптеген мақалалар жарық көрді. Шығыстанушы ғалым Ө. Күмісбаев «Шәкәрім және Хафиз» («Егеменді Қазақстан», 10.09.2008) атты мақаласында Шираздан шыққан Шығыс шынары Хафиздің көркем шығармаларының Шәкәрім поэзиясына ықпалы туралы сөз етеді. Сонымен бірге, қазақ ақынының Хафиз шығармаларынан жасаған көркем аудармалары талдауға алыну барысында, олардың тілі түпнұсқадан алшақтау болса да, негізгі желіден қашықтап кетпейді. Түпнұсқадағы орамды қазақы қалыпқа түсіріп, Хафиз ғазалдарының эстетикалық-көркемдік саласын сақтап, қазақша жатық баламалар жасағаны ерекше аталады. Егер XIII–XIV ғғ. ғазал жанрының жетілуіне Хафиз философиялық ой толғап, зор үлесін қосса, Шәкәрім қазақ ортасында Хафиздің сопылығын түсініп, таратып, талдаған. Сөйтіп, қазақ әдебиетіне лириканың жаңа түрін әкелген.

Бүгінгі күндері «Шәкәрімтану» саласы өмірбаян және ақын шығармашылығы туралы кітаптарымен толықты. Мәселен, И. Жеменейдің

³ Асқар О. Тәуелсіздік тараулары. Алматы: Өнер, 2001. 388–б.

«Хафиз — Шәкәрім Рухани үндестігі», Д. Сейсенұлының «Шәкәрім», Е. Сыдықовтың «Шәкәрім және Алашорда» және соңғы автордың бас редакциясымен Семей қаласында басылып шыққан «Шәкәрім» атты энциклопедиясы осыған айғақ.

Сыншы Сауат Таңатардың «Жиендік жолы осы деп...» («Әдебиет айдыны» 05.07.2007.) атты мақаласында: «Еліміз тәуелсіздік алған алғашқы сәттен бастап әр аймақ, облыстар мен ауданның, тіпті ауылдардың өткен тарихы, бүгінгі шежіресін жазу және оны неғұрлым жылдамдай жариялау үрдіске айналды. Сондай аймақтағы аса сыйлы, құрметті азаматтар, ардагерлер, елге еңбегі сіңген адамдар тұтас галереясы жасалды деуге болғандай. Басқа елдерді кім білсін, бұл жағдай алаш жұртында үздіксіз және үндемелі түрде тасқындап келе жатқан үрдіске ұласуымен қатар, ерекше құбылыс ретінде қалыптасып отыр», — дейді. Сыншы сөзінің жаны бар. Ресей теледидар бағдарламасында «Минута славы» («Даңқ сәті») деген ойын сауық хабары жүреді. Оған қатысатындар — қарапайым, қатардағы көркем-өнерпаздар. Өнер шеберлігін көрсетеді, үздік шыққандары бағалы сыйлықпен марапатталады. Қазақстан теледидарының мүмкіндігі Мәскеумен салыстырғанда қаражат жағынан әлдеқайда шектеулі. Алайда қазақ бөріне жайбаракат қарамау керек. Бұл мәселе бүгінгі күндері қалам иелерін қатты қапаландырып отыр. М. Кенжебай «Абайымыз көзден бұл-бұл ұшып жүрмесін» атты мақаласында: «Қанша жерден жаңа әдебиетті, тәуелсіздік әдебиетін жасап жатырмыз деп жалауласақ та, жас ақын-жазушылардың форумын, мүшайралар, бөйге, жарыс өткізіп жатырмыз деп жар салсақ та әдебиетіміз күн санап ауруы мендеген адамдай әлжуазданып барады. Тіпті, сол мүшайралар мен мерейтойлар кезінде қайыр тілеген қайыршыдай сұңқылдап сыйлық сұрап жазылған арнаулар, өтірік мақтаулар, телеарнадан жүйелі түрде жүргізілетін «Айтыстар» поэзияны азғындатып барады» деп күйінеді («Ана тілі», 25.10.2007). Одан бұрын Тараз қаласына 2000 жыл толуына орай алаңда Абай мүсіні орнатылыпты. Бірақ, мүсіннің көркемдік-эстетикалық сапасы төмен болып шыққанынан Абай ажары танылмастай өзгертілген екен. Осы туралы Ж. Ашуұлының қаламынан шыққан сын мақаласынан оқуға болады («Қазақ әдебиеті», 20-25.10.2007). Заманы-

мыздың заңғар тұлғасы Абай: «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» — деген. Бүгінгі күнгі замандастарымыз осыны мықтап жадында сақтауы керек.

Сөз өнері — әлемтанудың көркемдік формасы. Ғылыммен үйлесімді бірігіп, әдебиетті әлемтанудың қуатты құралы болып қызмет етеді. Әдебиет эстетикалық әлем ішіндегі ең меңгерілген пән. Оны білу көркемөнердің жалпы заңдылықтарын түсініп зерттеуге көмек етеді. Шебер сыншы қаламынан шыққан шығарма автордың мәдени тұлғасының қандай дәрежеде екенін танытады. Осы ретте С. Қирабаевтың «Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті: дәуірлеу мен жаңаша пайымдау» атты мақаласын талдап көрейік («Егемен Қазақстан», 1999, 16 шілде). Бұл мақалада қазақ сөз өнерінің 1920—1990 жылдар аралығында қалыптасып дамуына талдау жасалады. Сыншы қазақ әдебиетінің тарихын жаңаша жүйелейді. 1917 жылы Ресей мемлекетінде болған ақпан, қазан төңкерісінен кейінгі қазақ кеңестік әдеби даму жолын бүгінгі тәуелсіз мемлекет биігінен сипаттайды.

Көркем туындылары кеңес дәуірінің идеологиялық ықпалында болса да, қазақ халқының ұлттық тұтастығы мен бақытты болашағы үшін еңбек еткені әр жазушының туындысынан айқын көрінеді — деген ойға бастайды. Академик Қирабаевтың осы және басқа да мақалалары көп сыншыларымызға үлгі. Тәжірибелі қаламгер өзі іріктеп алған проблема мен материалды жүйеге келтіріп, оймен түйінді жасайды.

Біздің ағымдағы сынға жетпейтіні осы ғылыми тереңдік. Ж.Елшібек «Алдаспан» («Егемен Қазақстан», 2006, 26 сәуір) мақаласында белгілі жазушы Мұхтар Мағауиннің шығармашылығы жайында эссе жазған. (Эссе — бір нәрсенің әсерінен болған толғаныстан туған шағын шығарма⁴). Эссе тақырыбы «Алтын жұмыртқа», «Әдебиет археологы», «Жазығы жақсы жазғаны ма?», «Маған өз қаламдастарым қымбат», «Жазушының ерлігі» деген тараулардан құрылады. Сыншы көбінесе өз пікірін білдіруден гөрі жазушының айтқанын қайталай береді. Автор өз пікірін тек пафосқа құрады. «Қылыш шағында-ақ әдебиет көгінен жарқырап шалынған Мұхтар Мағауиннің жұлдызы бүгін де тым биіктен, тым дара көрінеді. Қырық жылдан кейін баспасөз бетін көрген бозым қаламынан туған «Бір уыс бидай» аталатын

⁴ Қазақ тілінің сөздігі / Ред. басқарған Т. Жанұзақов. Алматы, 1999. 773 б.

еңгімеден бастап, байсал тұста жазылған «Қыпшақ аруы» психологиялық әфсана хикаятына дейінгі аралықта қалың оқырманның рухани жауһарына айналған талай тамаша туындылар жазушының аты-жөнін Темірқазықтай әйгілегені күмәнсіз ақиқат. Еш күбілтелемей, мінгірлемей мойындаған жөн», – деп жосылта береді. Мұхтар Мағауиннің творчествосы мен талантына оқырман сенімсіздік білдіретіндей. Орыс классигі А. С. Пушкиннің «Мудрецам дары не лестны» деп айтқанындай, шын талантты, дарынды жазушыға мақтау мен мадақ бар ма? Сыншының мақсаты – жақсы туындының өз оқырманына жол табуына жәрдем ету ғой.

«Суреткердің даралық стилі көрінетін маңызды буын ретінде портрет уақыт заңдылықтарына сәйкес ортақ бір бағыт, әдістің ішінде жалпыға тән сипаттар жинақтайды. Алайда бұл тәрізді қалпыдағы талаптар қаламгердің қасиетін мансұқ етпейді»⁵. Бұл жайында С.Мұқановтың төмендегідей пікіріне жүгіну абзал: «Шығармалар жаза жүре, менің нақ осы Абайдай қиналған еңбегім болған емес. Абай туралы мен көптеген мақала және қалың монография (Жарқын жұлдыздар) жазған адаммын ғой. Сондықтан энциклопедияның ұсынғанын кідіріссіз қабылдай қойған едім. Ал, мақалаға кірісsem (әсіресе энциклопедия үшін) Абай туралы кітап жазудан, бұны жазу әлдеқайда қиын болып шықты. Бұнда шұбыртпалы жалпы сөз емес, конкретті фактілерге ғана тоқталып, соларға нақтылы баға беру қажет екен және Абайдың сөзіне сүйене отырып... Бұл жағынан қарағанда, Абай бұған дейін маған «теңіз» көрінсе, енді «Мұхит!» Соның түбінде тұнып жатқанын сүзіп көр! ...Абайға мен қарайтын тұрғыдан көретін әдебиетші жоқ па. Мақтанайын: о заман да бұл заман Абайға марксизмді үйлестірген менен басқа сыншы болған емес. Бұл «менменсу» емес – факт... Әсіресе: с одной стороны, с другой стороны – деген жақсы, жаман жақтарын салыстырдым. Тағы да «мақтанайын» – шыққан сияқты»⁶, – деп автор татымды талдау жасайды. Көркем шығарма мен сын шығарма айырмашылығына мән береді. Өз мақаласының жанрлық ерекшеліктері жағына назар аударып, энциклопедияға арналған мақаланың қасиеттеріне тоқталады. Социалистік реализм тұрғысынан Абайдың

шығармашылық жолын кеңестік идеологиямен үйлестіріп жазады. Әрине, бұл хат жеке адамға арналған.

Қазақстан тәуелсіздік мемлекет болғанынан бері егеменді елдің ұлттық әдебиетінің тарихын жасау міндеті күн тәртібіне қойылды. 10 томдық «Қазақ әдебиеті тарихының» бас редакторы С. Қирабаев осы еңбекті өткен ғасырда шыққан зерттеулермен салыстырады. Атап айтқанда, «аталған еңбектерде қазақ әдебиетінің ұлттық сипаты жеткілікті ашылмай, көп ұлттық кеңес әдебиетінің бір бұтағы ретінде қаралуы, екіншіден, ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетіміздің, тіпті тарихымыздың жаңа беттер қосқан талантты ақын-жазушылар тобының кірмей қалуы, үшіншіден, кеңестік атаулының бәрі көркемдік табыстары мен ізденістерінен бөлініп алып жадағай мақталуы» – деген. Он томдықты жазу барысында әдебиеттану тарихына еңбегі сіңген ғалымдар жұмылдырылды. Оның ішінде өмірден ерте кеткен М. Базарбаевтың «Мағжан Жұмабаев», «Жұбан Молдағалиев» секілді ақындардың шығармашылығы жайында жазылған әдебиет портреттері енгізілді. Аталған еңбектің 9-томына «Ілияс Есенберлин», «Т. Ахтанов», «Әбдіжәміл Нұрпейісов», монографиялық тарауларды филол. ғ. д., профессор Ш. Елеукенов жазды. «Қадыр Мырза Әли» туралы филол. ғ. д., профессор Ә. Нарымбетов, филол. ғ. д. Ж. Ысмағұлов «Ғафу Қайырбеков», филол. ғ. д., профессор А. Егеубаев «Мұқағали Мақатаев», филол. ғ. д., профессор Б. Ыбырайым «Сырбай Мәуленов», ө. ғ. д., профессор Б. Құндақбаев «Қалтай Мұхаметжанов», филол. ғ. к. Г. Орда «Әбіш Кекілбаев», «Шерхан Мұртаза», филол. ғ. к. Н. Ақыш «Хамит Ерғалиев», «Мұхтар Мағауин», филол. ғ. к. Г. Балтабаева «Сәкен Жүнісов» әдеби портреттер авторлары.

Өткен ғасырдың алғашқы кезеңдерінде Алаш азаматы, жазушы Ж. Аймауытов: «Қазақ асарын асап, жасарын жасаған, мәдениеті көпей ел: табиғат сырына ақылы жетіп болмаған, бақташы, диханшы ел, дін тұманынан (суеверие) әлі ажырамаған ел; жан дүниесі, ой жүйесі, рух әлемі жаңа қалыпқа әлі қалыптанып жетпеген ел; ұлтымыздың сезімі кемелдене келмеген ел; тапшылдық, әлеуметшілдік пікірін жаңа ғана естіп отырған ел. Өткендегі хандардың, билердің,

⁵ Майтанов Б. Портрет поэтикасы. Алматы, 2006. 4-б.

⁶ Ә. Нұршайықовқа // Өмірбаяндық өрнектер. Алматы, 2002. 155-б.

батырлардың жырын жырлап, ақыл ой ертегімен қиссамен, қиялмен суарылып келген ел, ескі өкімет зорлығын көріп, жерінен, еркіндігінен айырылған ел; сондықтан қазақ әдебиетінің бұл күнгі бағыты сарындылық, қала берсе нағыздылық бағытта болуға тиісті», — деп жазған. Сонымен бірге автор әдебиет сыншы міндеті жайында сөз қозғайды. Ж. Аймауытовтың ойынша, «ешкім мына бағытты алсаң деп күштей алмайды, оны тұрмыс, тарих ағымы өзі белгілейді. Сыншының міндеті барды бар, жоқты жоқ деу, бұлай болса тәуір болады еді деп түзеу, жөн сілтеу, нақтырақ жазушыға жәрдемдесу» деген. Бұл мақаласында автор көп мәселелерді көтеруімен қатар, оқырман аудиториясына құрмет, ықыласын көрсетеді.

Кейбір қазіргі заман мақалаларына жетпейтіні — ой тереңділігі мен оқырманға деген ізеттілік. Қ. Тәукенов «Неге өз атымен атамаймыз?» атты мақаласында («Егемен Қазақстан», 25.04.2007) өте маңызды проблема көтереді. Атап айтқанда, қыздар тәрбиесі жайында «Шынын айтсам, ұлтымыздың болашағына нұқсан келтіріп жүрген мәселені ышқына, жан-айқайына салып айтқым келіп, қолыма қалам алсам да, ойым сан-саққа кетіп біраз әуреде түсіп отырған жайым бар. Сол бір мазасыз сәтте кейде өзімді қасқыр мінезге салып шайқап тастағым келеді. Байқаймын, осынау намысымызға тиетін жайсыз жағдайлар өзімізді жаншып, езіп жатса өзіміз үйреніп «мыңқ» етпейтін хәлге жеткендейміз», — деп кейінкіреп жазады. Мәселе мынандай келеңсіз бір жағдайдан өрбиді екен: «Кешкісін үйімнің іргесіндегі саябақта бой жазып серуендеп жүрсем, жәудіреген тостағандай қара көзді, қыпша бел, сұлу, көрікті «қызымыз» бет-ауызын жүн басқан, москал тартқан ұсқынсыз, қонқиған мұрны бар, жүнді саусағында қолапайсыз батпаған жүзігі жарқыраған әлде біреумен жабыса құшақтасып сүйісіп тұр», — дейді. Автор қыздың ұлтын тек бет-келбетінен ғана аңғартады (мүмкін бұл қазақ қызы емес те шығар?). Бірақ осындай суреттемеден кейін: «Қыздың әке-шешесі қайда қарайды?» — деген сауал қояды. Қыздың әке-шешесі бар-жоқтығын білмеген кісі — Ұлттық хал-ахуалымыздан бірақ шығады. Содан кейін әйелді неге өзбектер секілді «қатын» деп атамаймыз деп алас ұрады. Қазақ тілінің өз заңдылықтары бар емес пе? Ескі түркі тілінде «хатун» деп ханым, бәйбішені атаған болатын. Бұл сөз қазақ тілінде өзгеріске тап болып, кейінгі кездерде қарапайым

тұрмыс тіршілігі бар тұрмысқа шыққан әйелді атайтын болды. Кейде менсінбеу, елемей түрде қолданылады. Ж.Аймауытов: «Әйел кісіге бір ауыз қатты сөз айтуға ұялады. Бұзыққа кісі өлтіру бұйым емес. Мұны қылған кім? — Тәрбие» — деген, өзінің «Тәрбие» атты мақаласында (Абай, 1918, №1-2, 10-21-бб.). Қазақ зиялыларымыздың осы секілді асыл сөздерін жадымызға сақтап, ұлттың ең құнды қасиеттерін дамытуда қызмет ету — әр адам үшін биік абырой. Сондықтан әркім өзінен бастауы абзал. Соның ішінде қалам ұстап, өз пікірін жұртшылыққа жария ететін автор, өз сөзіне жауапкершілікпен қарауы жөн. Әзірше, бұл оқырман талабы орындалуы да біркелкі емес. «Көзқарас» айдарымен жазып кейбір авторлар «түймедейді» «түйедей» ғып әсірелеуге бар. Сондықтан «қадірменді оқырман» үнсіз қалады.

Бүгінгі қоғам санасы қилы-қилы көзқарастың қоғамы. Дін мен ділдің, тіл мен рухтың тармақталып кеткен сан тараулы қатпарлары баспасөз бетінде жарияланған көптеген сын мақалалардан аңғаруға болады, жиі жиналып тұратын той-томалақ дастархандарынан көрініс береді. Бүгінгі болмыс туралы «терең толғанатын» авторлардың басым көпшілігі «Алла» деген сөзге тым әуес. Ал оқырман имандылық жолына мүлде берілгеніне сене ме? Арақ, шарапқа толы дастархан үстінде отырған ақсақалдан бата беруді, ас қайыруды сұрайды. «Устами праздными жевал он имя Бога, а в сердце грех хранил» деген классиктің сөзі дәл осындай сәтте еске түседі.

Алла деген сөз жеңіл
Аллаға ауыз жол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл
Өзгесі хаққа қол емес. (Абай)

Жуықта «Қазақ әдебиеті» (10.02.2008) газеті «Дөңгелек үстел» өткізді. Құптарлық іс. Бірақ қазіргі әдеби процестің ерекшелігі жөнінде бөріне қойылған сауалдың біріне нақтылы жауап айтылмады. Бүгінгі бір жазушының шығармасы аталмады. «Дөңгелек үстелде» көркем әдебиет Мемлекеттік сыйлықпен өлшенбейді деген пікір айтылды. Мемлекеттік сыйлықтардың лауреаттары естерінде қалмаса, оның шығармасына көз салмағаны ғой.

Мемлекеттік сыйлықты талантты автордың еңбегі иеленбеді деп қапалану орынсыз. Мәселен, марқұм А. Егеубаевтың еңбегі сыйлықтан тыс қалса да, әдебиеттану ғылымында өз орнын

иеленді. Кезінде Л. Толстой Нобель сыйлығынан құр алақан қалды. Шығарманың қасиеті алған жүлдесіне қарап бағаланбайды ғой. Кездейсоқ шығармалар мемлекет тарапынан жоғары бағаланады деуге келісу қиын. Қазылар алқасы талғамсыз, білімсіз адамдардың жиынтығы емес. Қазіргі талғам өлшемімен Хамза Есенжановтың «Ақжайығы» мен Ғабиден Мұстафиннің «Ой әуендері» атты мақалалар жинағына баға беру қалай болады екен? Аталған шығармалар өз уақытында өзіне жүктелген міндетті толығымен атқарды. Әр дәуір өз қаһармандарын тудырады, соған лайық шыраймен туғызады.

Жоғарыда аталған сұхбат қатысушыларына «Қазақ әдебиетінің» 2008 жылы 21 қарашадағы жүргізілген сұхбат мүлде кереғар. «Әдебиет тоқыраса – азады» деп аталған бұл сұхбатқа қатысқан жазушылар – Мархабат Байғұт, Есенғали Раушанов, Эрнест Төреханов. Биылғы жылы Мемлекеттік сыйлықтың қаламгерлерге берілмеуі қоғамның әдебиетке деген көзқарасының немқұрайлығын көрсетпей ме? деген сауалға ақын Есенғали Раушанов төмендегідей жауап қайтарады. «Биыл сыйлықтың берілмеуі дұрыс емес. Серік Ақсұңқарұлы, Несіпбек Айтұлы да лайықты ақындар еді» деген. Есенғали ақынның өзі атап отырғандай, «Ұлы Мұқан» жыл келгендей жаңалық сеземіз» деген ақын Қадыр Мырзалиев шығармашылығы жайында. Ал, биылғы талапкерлер жайында осыны айтуға бола ма? Бұл сауалға жауап жоқ. Сондықтан Мемлекеттік сыйлыққа лайықты деген пікірді алдымен дәлелдеу жөн емес пе? Әр қилы дүниеге де жаңа көзқарас білдіруге болады. Және бір ескертетін жайт, сыншылар ұлттық көркем өнер туралы сөз еткенде, өмірден өткен, классик шығармаларына жүгіне береді. Сол Есенғали Раушанов аталған сұхбатында Мемлекеттік сыйлықтың берілу тәжірибесін қайтадан қараған жөн дей келе, өмірден өткен жазушылардың есімдерін тізіп шығады.

Мемлекеттік сыйлыққа ұсынылған авторларға талап күшейту мәнісі – қоғамның әдебиетке деген талғампаздық дәрежесінің өскендігін көрсетпек. Оқырман талаптарына сай көркем шығарма ескерусіз қалмайды.

Орыс жазушысы М. А. Булгаковтың: «Ничего не просите. Сами придут и все дадут» деген сөзі де ойландырады.

Газеттің кезекті «дөңгелек үстелінде» («Қазақ әдебиеті», 4.04.2008) қазақ әдебиетінің болашағы

туралы болжамдар айтылды. Талқылау үстінде бір байқалатыны нақтылы әдеби процестің күрделі проблемалары туралы ештеңе айтылмайды. Орнына Латын Америкасы мен жапон әдебиетіне көп тоқталды. «Алматыда Орта Азия мен Қазақстанның, арысы бүкіл түркінің әдебиеті мен өнерінің Меккесіне, кемі Парижіне айналдыруға болады ғой», – деген кеудемсоқ ұсыныс айтылды. Қазақ әдебиетін шет тілдерге аударуымыз керек екендігі сөз етілді. Бірақ қандай шығармалар тәржімалауға лайықты деген сұрақ туралы ешбір сөз болған жоқ. Сөйлеушілер жеке әріптестерінің шығармашылығын үстірт салыстырудан әрі аспады.

Мәселен, «Мағауиннің өзі біздің Хулио Картасарымыз, Хемингуэйіміз һәм Кавабатамыз емес деп кім айта алады!» деген сияқты. Бұл ескі жарапазан. М. Әуезовті орыс жазушыларының бірі «Шығыс Шолоховы» деп атаған секілді. «Дөңгелек үстелге» қатысушылар қазақ әдебиеті өлем әдебиеті деңгейінде танылмаған аударманың жоқтығынан деп біледі.

Егемен Қазақстан газетінің 2008 жылғы 8 ақпанда жарияланған «Ендігі сөз елдің өзінде» атты мақалада: «Өнер өмірге ілеспей отыр. Соның салдарынан көбіне көп біздің оқырмандарымыз өз сұранысын өзге елдердің рухани қазынасынан қанағаттандырады, біздің көрермендеріміз экраннан өзге өмірге көз тігеді, өзге кейіпкерлерге еліктейді, біздің тыңдаушыларымыз жат сарынға жатып жабысады» деп жазылған.

Бұған жауап ретінде «Жанашырлық жетіспейді» деген жазушы С. Ләмбекұлының хаты жарияланды («Егемен Қазақстан», 1.03.2008). Автор кітап таралымын жазғытұрғы әр жерде жауыннан қалған қаққа ұксатады. Алматыда шыққан кітаптар Жетісуға жетпейді; Астана басылымдарының өнімдері Арқадан артылмайды; Атырау жакта жарық көрген дүниелер Сыр бойынан бері сырғымайды; Өскеменде басылған әдебиеттер Шыңғыстаудан бері өтпейді. «Бұлардың асылы мен жасығын айырады дейтін Жазушылар одағы әдеби жыл қорытындысында әр жанр бойынша белгіленген баяндама жасаушылар қолына түскен бес-алты кітапқа сүйеніп әдебиет ағымына баға беруге әрекеттенеді», – деп сынайды. Әдебиет сыншыларының да әдебиет ағымынан бойларын аулақ салып, тым-тырыс жатқанын атап өтеді. Солайы солай болған екен. Сыншылар басылып шыққан әдеби шығармаларды көрмесе, қолына ұстамаса қайтеді. Автордың айтуынша, ол бір өзі

Астана, Алматы, Қарағандыда алты кітап шығарыпты. Қаламгер: «Одақ мүшелерінің 600-і Оңтүстік Астанада тұрады», — дегендей, әрқайсысы 6 кітаптан шығарғанда, әрқайсысынан барып кітап сатып алуға сыншылардың мұршасы келмейді.

Мұнда да автор бірден Мемлекеттік сыйлықтың лауреаттарына сенімсіздік білдіреді. Бұл да бос сөз. Өйткені осал шығармалардың аты аталмайды. Бұл — бір. Екіншіден, лауазым мен мансаптық қызметке барлық қаламгерлердің бірдей қолы жете бере ме?

Әдебиетке, өнерге, елге еңбегі сіңген тұлғалардың шығармалары ғана Мемлекеттік сыйлыққа лайықты деп бағаланатынын тағы да ескеру қажет. Ол үшін лауреаттардың шығармаларын ең алдымен оқу керек. Қазақ қаламгерлері өз елінің, мемлекетінің сыйлықтарын, басқа да белгілерін сыйламаса, бағаламаса, оған кім кінәлі?

Соңғы кезде ғылыми атаққа, дәрежеге ие болған авторлар сынға араласпайды деген пікір баспасөз беттерінде жиі айтылып жүр. Бұл шындықтан алыс. «Не оқып жүрсіз?» деген айдармен («Егемен Қазақстан», 26.02.2008) филол. ғ. д. Қ. Ергөбектің «Ханның қамқа тоны» атты рецензиясы осы айтылғанға дәлел. Рецензия «Абылай ханның қамқа тоны және Байдалы би» («Күлтегін» баспасы, 2007) кітабы туралы. Филол. ғ. д. Г. Пірәлиеваның қаламынан туған «Әйел. Ана. Махаббат» («Әдебиет айдыны», 21.02.2008) атты мақаласында жазушы Бексұлтан Нұржекеевтің «Күнәлі махаббат» атты повесіне әдеби талдау жүргізеді. Зерттеуші шығарманың идеялық, тақырыптық проблемаларын сөз етумен қатар, теориялық байламдар жасайды.

«Жұлдыз» журналының 2008 жылғы 2-санында филол. ғ. д. Б. Жетпісбаеваның «Тұрмыс пен болмыс жаршысы» атты мақаласы жарық көрді. Бұл зерттеуде ғалым-жазушы Хасен Әдібаевтің тәуелсіздік кезінде басылып шыққан «Отырар ойраны», «Өмір-дария» атты романдарына талдау жасалған. Сонымен бірге, жазушының өмірі мен шығармашылық қызметін тұтастай ала отырып, автор «өз замандастарының жан дүниесін ашып, жақсылықтың мәңгі салтанат құратынына сеніп, Тұрмыс пен Болмысты бір арнада қарастырған жазушының адамға деген махаббаты шексіз» деген пікір түйеді.

Филология ғылымдарының докторы Б. Майтанов «Абайдың жұмбағындағы ажарлау сөз»

атты мақаласында («Қазақ әдебиеті», 28.03.2008) Рамазан Токтаровтың роман-хамсасын талдауға арнайды. Әрине, газеттің бір бетінде көлемді романның көркемдік-эстетикалық, жанрлық ерекшеліктерін қоғамдық қауымға жеткізу оңай емес.

Мақала авторы Р. Токтаровтың шығармашылығындағы кейіпкерлердің ішкі ой ағымы, реминисценция, аллюзия, интертексте бейім модернистік бағдар секілді бейнелеу нақыштарынан сөз етеді. Қалам иесі қазіргі уақыт оқырманының білімі, мәдениет деңгейінің анағұрлым өсуіне байланысты күрделі әдебиет туралы ғылымның пән сөздері мен тіркестерін жиі қолданады. «Өйтсе де ұтқыр теңеу, метафора, эпитет, аллегория, синтаксистік параллелизм сияқты көріктеу құралдары баяу қалыпты ырғақ арнасында өзіндік экспрессивтік бояу нәрімен көз тартады», — деп жазады.

Әдебиеттану ғылымы көркем әдебиет үшін қызмет етіп келеді. Соның ішінде шығармашылықтың қыр-сырын, бағыт-бағдарын, дәреже-деңгейін көрсетіп, жетістіктері мен кемшіліктерін бағамдап отыратын сын мәселелерінің орны бөлек. «Ол оқырман мен қаламгерді, аядай аумағымыз бен ғаламшарды жалғастырып тұратын көпір» деп жазады Бек Сүйіндік «Сын» журналы жарық көрді» деген хабарламасында («Әдебиет айдыны», 2.03.2008). «Гогольді Тургенев танытқан жоқ, Белинский түсіндірді... Әдебиетіміздің үлкенді-кішілі табыстарын сол табыс-келіс ретінде талдап, саралап, жұртшылығымызға танытып беру, дәл бағасымен әділ таразы боп өлшеп, айырып беру — сыншылар мен әдебиетші жолдастар, сіздердің міндеттеріңіз... Осымен қатар, тағы еске сала кететін жайт бар... Әдебиет нұсқалары туралы сын жазғанда шебер, шешен тілмен жазу керек. Жазушының шеберлік қасиетін, өнерін орынды талап еткен шақтарыңызда сіздерден жазушы да өнерлі, өнегелі, шебер тілмен жазылған алғыр, орамды шешен сынды талап етеді» деген Мұтар Әуезовтің сөзін алға тарта отырып, уақыт және қаламгердің тынысын аша түсетін «Сын» журналы Қазақстан Жазушылар одағының әдеби-сын басылымы жайында сөз етеді. Журнал Қазақстан Жазушылар одағының төрағасы Нұрлан Оразалиннің құттықтауымен ашылды. «Көңіліміздегі көрікті ой көркемдіктің көрігін қыздырады. Тіл өнерін дертпен тең санайтын халықтың талғам таразысы да адалдыққа жүгінеді. Әдебиет ардың ісі десек, сол әдебиеттің арын қорғап, барын

бағалап, адамдықтың алдаспанын жарқырататын жанр — көркем сын. Туғанына жақпай қалса да Тура бидің сөзін айтар, кара қылды қақ жарар сыншы — әдебиеттің бағы. Еліміз еркіндік алған бүгінгі күні бұл әсіресе керек.

Ұлттық сөз өнеріміздің өрнек жайып, жаңа өрістерден көрінуі де өткен ғасыр бедеріне айрықша рөл атқарған қазақтың көркем сыны — қазір де көрікті қазынамыз болып отыр. XX ғасыр басындағы Алаш арыстары мен ұлттық көркем ойымыздың алыптары тудырып, бастандырған

реалистік-психологиялық әдебиетіміздің іргелі табыстары, игілікті іздерін 1960—1970 жылдары кіндік кесіп, кең арна тартқан жаңа интеллектуалдық әдебиетіміздің жарқын жетістіктерін терең танып-талдап, жарқыратып ашуға мүмкіндік берген ақсақал — аға буын, орта буын, жас толқын сыншыларымыздың әр жылдарда қаламынан шыққан келісті де кенеулі мақалалар — соның айғағы. Жаһандану бел алып тұрған бүгінгі күні де қазақ әдебиетінде көркем сынның алатын орны ерекше.